

Thomas G. Pavel

Fikční světy

(Fictional Worlds, 1986)

V 1. kap. Po strukturalismu (1–10) Pavel nejprve vymezuje své stanovisko vůči strukturalistické tradici a jejímu chápání narativu. Popisuje jednotlivé etapy strukturalistického myšlení o literatuře (zvl. francouzského), jejich inspirační zdroje a především problémové okruhy a strategie jejich řešení, které jsou pro jednotlivá období strukturalistického myšlení klíčové. Strukturalismus, směr, jenž udával ráz literárněvědného zkoumání po několik desetiletí, se podle Pavela ve svém soustředění na text dostatečně nevěnoval otázce literární reference, čímž se sám diskvalifikoval ve vytvoření předpokladů pro komplexnější pohled na literaturu a její fungování v kulturně-společenském kontextu: „Moratorium uvalené na otázky reference se ukázalo jako zastaralé. Osвобоzení od omezení strukturalistického přístupu může nyní teorie fikce znovu reagovat na světotvornou sílu imaginace a osvětlit vlastnosti fikční existence a fikčních světů, jejich složitost a neúplnost, vzdálenost od světa naší reality a místo v kultuře“ (11).¹

K otázkám reference literárního díla obrací Pavel naplno pozornost ve 2. kap. Fikční entity (11–42). Postupně probírá zásadní teoretické návrhy objasnění ontologického statusu fikčních entit, tedy postav, předmětů a sil, které se vyskytují ve světech románů. Rozlišuje pojetí integracionistická (ta, která fikční diskurz staví naroveň diskurzům ostatním, vědeckému, historickému, politickému atp.) a segregacionistická (ta, která fikční diskurz z množiny ostatních diskurzů vyděluje). Zdá se, že právě druhé pojetí, které je esenciálně spjata s pokusy analytické filozofie a logiky o formulaci parametrů pro rozlišení ontologického statusu entit, k nimž odkazují a jež utvářejí různé diskurzy, umožňuje teoretikům fikce lépe stanovit „demarkační linii“ mezi fikcí a ne-fikcí. Pavel, stejně jako mnozí logikové, dochází k závěru, že: „literární texty, které jsou stejně málo formalizované množiny

Zakladatelská monografická práce k teorii fikčních světů literatury.

¹ S konkrétními problémy a limity francouzského strukturalistického myšlení se Pavel podrobně vyrovnává v jiné své knize, *The Feud of Language* (1989).

výpovědí, jako jsou konverzace, novinové články, očitá svědectví, historické knihy, biografie slavných, mýty a literárněvědné spisy, vykazují vlastnosti, které sice mohou logikové považovat za matoucí, avšak jsou naprosto přirozené pro kohokoli jiného: jejich pravdivost jakožto celků není odvoditelná z pravdivosti jednotlivých výpovědí, které je konstituují“ (17). Po podrobném průzkumu a komparaci jednotlivých pokusů o popis básnické reference dochází Pavel k závěru, že fikční entity a jejich vlastnosti by neměly být zkoumány osamocně jakožto individua, nýbrž ve spojení se strukturami, v nichž se vyskytují: „Fikčnost nemůže být chápána jako individuální rys: zahrnuje celé říše bytostí. Proto se musí teorie fikce obrátit k fikčním světům“ (42).

Hledání specifických vlastností fikčních světů je předmětem 3. kap. Vystouplé² světy (*Salient Worlds*, 43–72). Autor se nejprve zaměřuje na logické pojmy možnosti a nemožnosti, které hrají důležitou roli ve filozofické teorii možných světů; tato teorie, odvozená od Leibnizova ontologického pojmu možného světa, nahlíží možné světy jako univerza výroků a umožňuje moderní logice přiřadit pravdivostní hodnotu těm množinám výroků, v jejichž hodnocení ostatní logické koncepty dosud selhávaly. Pavel ukazuje zásadní podobnosti mezi možnými světy logického diskurzu a světy fikce, zároveň však poukazuje i na jejich esenciální odlišnosti. Tou nejdůležitější je možnost logického rozporu v rámci fikčního světa, zatímco leibnizovský možný svět musí být nutně prostý logických rozporů. Aby mohl lépe vymezit místo fikčních světů mezi ostatními druhy světů, zkoumá Pavel jejich smysl a ve shodě s Kendallem Waltonem je označuje za světy svébytné „hry na jako“ (*make-believe*). V druhém kroku označuje světy náboženství a světy fikce za vystouplé struktury (*salient structures*), tedy takové, jejichž strukturace je sice do jisté míry odvozena od světa aktuálního, zároveň však vykazují určité vlastnosti, které ze světa aktuálního odvoditelné nejsou. Tyto vystouplé struktury jsou univerzy jednotlivých diskurzů — logických či fikčních: „Vzhledem k tomu, že vystouplé struktury jsou jakožto metafyzické modely velice obecné, přesahují rámec literárních a estetických účelů, které sledují jednotlivé texty. Ovšem tyto koncepty zároveň mohou též sloužit jako analytické nástroje vhodné zvl. k odkrývání vnitřních struktur literárních univerz“ (61). Fikční světy jakožto vystouplé struktury obsahují jak entity, které se vyskytují v aktuálním světě, tak entity zcela nereálné. V rámci fikčních světů však mají všechny tyto entity jednotný status existence: jsou fikční, založené čistě sémioticky. Podle Pavela má tento fakt důležité důsledky pro stanovení základních úkolů teorie fikčnosti: „Teorie fikčnosti je tak konfrontována se třemi úzce propojenými oblastmi zkoumání: se sémantickými

2 Výraz „vystouplý“ volíme pro překlad původního anglického *salient*, pro nějž nenalzáme v češtině jednoslovný protějšek, který by mu odpovídal ve všech jeho významových aspektech. Thomas Pavel tu má na mysli jistou kvalitu výjimečnosti vůči jiným entitám, a to ve smyslu „vystupovat do popředí“, tj. disponovat specifickou schopností upoutat na sebe pozornost.

aspekty, které nad rámec metafyzických otázek zahrnují demarkační problémy, jako jsou hranice fikčnosti, vzdálenost mezi fikčními a ne-fikčními univerzy, jejich velikost a struktura; s pragmatikou fikce, od níž můžeme očekávat, že prověří místo fikce v kultuře; a se stylistickými a textovými omezeními, která se vztahují na fikční žánry a konvence“ (70). Poté co Pavel definitivně obrací svou pozornost od fikčních jednotlivin k fikčním univerzám, pouští se do podrobného průzkumu těchto univerz-světů a jejich dílčích aspektů, a to s neustálým zřetelem k jejich sémanticko-estetickým a pragmatickým specifickým.

Ve 4. kap. Hranice, vzdálenost, velikost, neúplnost (73–113) pak obrazně připodobňuje akty čtení fikčních textů ke zvláštnímu druhu cestování: „Světy, o nichž mluvíme, aktuální či fikční, elegantně skrývají své hluboké trhliny a náš jazyk, naše texty se na chvíli jeví jako média, která nás neproblematicky přivádějí ke světům. Proto [...] zkoumáme tyto říše popsané prostřednictvím textů, jež stimulují náš smysl pro referenční dobrodružství a zároveň v jistém slova smyslu slouží jako stezky, po nichž vstupujeme do světů: jakmile je cíl dosažen, okolnosti cesty mohou být zapomenuty“ (71). Území světů, do nichž vstupujeme při četbě fikčních textů, je podle Pavela možné vymezit pomocí tří hranic: hranice posvátna, hranice reality a hranice reprezentace. „Mezi těmito nezřetelnými, vícenásobnými hranicemi vyrůstají fikční teritoria, a to podle rozmanitých modelů“ (79). Do těchto teritorií vstupujeme akty čtení, na chvíli je dokonce zabydlujeme svými fikčními egi, která do nich vysíláme na dobrodružné výpravy, a dokonce se sblížíme s jejich hrdiny. „Vzdálenost“ (rozumějme „jinakost“ fikčních světů), přes kterou se při těchto dobrodružných výpravách musíme přenést, důležitým způsobem ovlivňuje sémantiku literárního díla a jeho estetický účín. Jiným, neméně důležitým konstituentem významového a estetického ustrojení díla je tzv. relativní hustota fikčního světa, která souvisí s množstvím vnější informace, jež musí být dodána pro porozumění textu z vnější mimotextové reality.

V kap. Konvence (114–135) se Pavel zaměřuje na otázku fikčnosti v souvislosti s konvencemi, zvl. literárními. Konstatuje, že by „nebylo příliš smysluplné zkoumat struktury fikčních světů bez jejich souvislosti se světy aktuálními. Realita ve fikci je čistě textová konvence, nepřilíš odlišná od veršových schémat sonetu, pěti dějství tragédie či střídání hlavního a vedlejšího děje v renesančním dramatu a románu v dopisech 18. století“ (114). V rámci této kap. nejprve porovnává obecné teorie konvence, aby se posléze dostal k vymezení jejich fungování v oblasti fikce: „Konvence fikčnosti upozorňuje čtenáře, že běžné referenční mechanismy jsou z velké části potlačeny, a že tedy pro porozumění

literárním textům znamenají vnější data méně než pro každodenní informace; proto musí být každý kousek textové informace pečlivě prozkoumán a uchován“ (123). Konvence fikčnosti je zakódována nejenom v konkrétních dílech, ale především v jednotlivých literárních útvarech a žánrech; fikce a konvence jsou komplementární pojmy: „tvrdím, že demarkační čára mezi fikcí a nefikcí je proměnlivá a že fikci nemůže být přiřazena množina konstantních vlastností, které by mohly být považovány za její podstatu“ (136); konvencí jsou dány i fikční světy, jejich rozvrh a „vzdálenost“ od světa aktuálního. Fikčnost je založena jak specifickým ontologickým statusem a strukturou světů, které produkuje, tak i jejich funkcí v lidském světě.

V poslední kap. *Ekonomie imaginárního* (136–150) Pavel spojuje své pojetí fikce založené na literární konvenci s otázkami po teleologii literárního díla — mluví o tzv. ontologických fúzích, což jsou struktury obsahující entity s odlišnými atributy a ontologickými statusy. Takovými fúzemi jsou mj. i světy fikce, které plní důležitou roli v lidské kultuře — slouží především k „referenčnímu dobrodružství“ a objevování dalších možných světů. Původně se fikční světy podle Pavela vyvinuly ze světů mytických, které postupně ztratily svou pozici naprosté spolehlivosti. Fikční světy jsou sice světům mýtů strukturně podobné, ale jejich reference nepodléhá požadavku pravdivosti, nýbrž principům „*distance* a *relevance*“ (145). Jak princip *relevance*, tak princip *distance* jsou založené konvencí, přičemž je to právě *distance* (vzdálenost) fikčních světů od světa aktuálního, která zakládá jejich specifickou referenci, a tím i jejich výsadní místo v lidské existenci: „Vzhledem k tomu, že potřebujeme cizí vesmír, v němž můžeme zaměstnat sílu imaginace, vždy tu byly a budou vzdálené fikční světy — fikční světy můžeme používat buď pro mimetické účely, abychom získali nějaké relevantní informace, nebo čistě pro rozkoš z objevování“ (148). Fikčním světům je tak přiděleno důležité místo jak v oblasti noetické, tak v oblasti estetické; podílejí se tedy na dvou základních funkcích, jež jsou literatuře tradičně přisuzovány.

Pavelovy *Fikční světy* jsou prakticky první monografickou prací, která zakládá podobu teorie fikčních světů, jež se v mezinárodním literárněteoretickém kontextu formulovala od 70. let minulého století. Je zásadním zdrojem informací o tom, jak byla tato teorie ve svých počátcích motivována a jak se postupně v teoretickém kontextu usazovala, představuje první systémově ucelený exkurz do problematiky fikčních světů a jasně a důsledně pojmenovává její základní témata. Kniha je založena v podstatě na dvou okružích otázek, které se v teorii fikčních světů protínají — jsou to

otázky fikce a fikčnosti na straně jedné a otázky básnické (fikční) reference na straně druhé. Jinými slovy, autora zajímá jak fikčnost fikčních světů, tak jejich „světovost“. Fikční světy vyčleňuje jako svébytné entity vůči nejrůznějším kontextům a diskurzům. Pavel se však navíc zaměřuje na některé specifické otázky, které si ostatní teoretici fikčních světů nekladli a nekladou: je pro něj příznačný stálý zřetel k tomu, jak se proměňuje strukturace fikčních světů a jejich „vzdálenost“ od světa aktuálního v souvislosti s vývojem jednotlivých literárních forem a žánrů. Vzdálenost fikčních světů od světa aktuálního pro něj není pouze podstatou estetického a epistemického fungování fikčních světů, nýbrž dokumentuje i utváření konvence fikčnosti a jejího místa v jednotlivých historických obdobích a v souvislosti s konkrétními žánry (mluví-li Pavel např. o romantismu, upozorňuje na fakt, že tento literární směr ve značné míře importuje do světa fikce zcela cizokrajné a antické světy). Při zkoumání vývoje žánrové diferenciacie literatury nespojuje však tento proces pouze se vzdáleností fikčních světů od světa aktuálního, nýbrž systémově využívá také pojem neúplnosti fikčních světů: „Vystavení nutné neúplnosti fikčních světů mají autoři a kultury volbu ji minimalizovat či maximalizovat. Kultury a období, které se těší stabilnímu pohledu na svět, mají tendenci minimalizovat neúplnost fikčních světů. [...] Napopak období změny a konfliktů tendují k zvyšování neúplnosti fikčních světů, která pravděpodobně odráží mimofikční realitu“ (108–109).³ V rámci teorie fikčních světů je Pavelův přístup právě v aplikacích fikčních světů na literární období a žánry unikátní.⁴ Můžeme říci, že otevírá fikční světy nejenom obecným sémanticko-estetickým zkoumáním (s nimiž je teorie fikčních světů primárně spojována), nýbrž vytváří předpoklady pro zkoumání konkrétních literárních textů v jejich historicitě.

Vydání

***Fictional Worlds*, Cambridge – London 1986** (z tohoto vyd. citováno). *Univers de la fiction*, Paris 1988. *Mondi di invenzione. Realtà e immaginario narrativo*, Torino 1992. *Mundos de ficción*, Caracas 1995. *Fikcijski svetovi*, Ljubljana 2008.

Literatura

J. A. Varsava, recenze, *The International Fiction Review* 1987, č. 2, s. 112–113. L. Doležel, Mimesis and Possible Worlds, *Poetics Today* 1988, č. 3, s. 475–496. M.-L. Ryan, *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*, Bloomington – Indianapolis 1991. R. Ronen, *Possible Worlds in Literary Theory*,

3 Jako příklad prvního Pavel uvádí realismus s jeho rozsáhlými světovými konstrukcemi, jako příklad druhého pak shakespearovské drama či modernismus.

4 Obecně lze říci, že teoretici fikčních světů si pole svého zkoumání „rozdělili“ takto: zatímco Pavel zkoumá aspekty literárně vývojové a genologické, Ruth Ronenová se zaměřuje detailně na souvislosti fikčních světů s možnými světy logického diskurzu, Marie-Laure Ryanová zkoumá vztahy mezi fikčními světy a světem aktuálním, Lubomír Doležel podchycuje strukturaci fikčních světů na základě stylistické analýzy fikčních textů a Umberto Eco si všímá jejich sémiotických a pragmatických vlastností.

Cambridge 1994 (č. 2006). L. Doležel, *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds*, Baltimore 1998 (č. 2003). B. Fořt, *Úvod do sémantiky fikčních světů*, Brno 2005.

Thomas G. Pavel (1941)

Profesor románských literatur na University of Chicago, původem z Rumunska. Po získání M.A. (Bukurešť, 1962) a Ph.D. (Paříž, 1971) učil na univerzitách v Evropě a Severní Americe. Specializuje se na francouzskou literaturu, zvl. na francouzský román 17. a 20. století. Kromě práce *Fictional Worlds* (1986) publikoval další knihy zaměřené k dějinám a teorii literatury: *Poetics of Plot. The Case of English Renaissance Drama* (1985), *Le Mirage linguistique* (1988), *The Feud of Language* (1989), *L'Art de l'éloignement* (1996) a *La Pensée du roman* (2003). Je též autorem několika úspěšných románů (*Le Miroir persan*, 1978, *La Sixième branche*, 2003).

České překlady

Román. Morálka a svoboda (2009). Stati: Přínos Lubomíra Doležela současné literární vědě, *Česká literatura* 1997, č. 6, s. 563–569.

/bf/